

Yanyalı Esad Efendi'nin Fizika Tercümesine Dair Bazı Notlar

Some Remarks on As'ad al-Yānyawī's Translation of Physics

MEHMET SAMİ BAGA

İstanbul Medeniyet University

Received: 13.11.2023 | Accepted: 04.12.2023

Abstract: Both the continuity of the history of Ottoman thought with Islamic thought and its relationship with the "new" movements of thought that emerged in the Western world have not yet been analyzed on solid ground. In particular, the connection that Ottoman scholars established or failed to establish with the developments in the West has been handled with various biased and superficial evaluations. One of the critical points that will contribute to a meaningful discussion of this issue is the translation and commentary of Ioannes Cottunius' partial commentary and partial summarization of Aristotle's *Physics* into Arabic under the title *al-Ta'lim al-sālis* by As'ad al-Yānyawī as a member of the translation committee that established in the Tulip Period. In this study I will share some observations on why this work on Aristotle's physics was chosen for translation at a time when the new understanding of physics was thought to have become widespread in Europe, and whether the translation contains a new interpretation beyond a mere transmission. These determinations, which also include the criticism of some readings in modern literature, will be largely based on the introduction (muqaddima) of the manuscript.

Keywords: Islamic Philosophy, Ottoman thought, As'ad al-Yānyawī, Ioannes Cottunius, Aristotle.

✉ Mehmet Sami Baga

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi ve Dinler Tarihi Bölümü

34720, İstanbul, Türkiye | msbaga@medeniyet.edu.tr

Giriş¹

Osmanlı düşüncesinin anlaşılmasını modern araştırmacılar için güçleştiren bir dizi zorluktan söz edilebilir (Bu zorluktan bir kısmına işaret etmesi ve hassaten Osmanlı “felsefesi”ni anlamak bakımından özlü bir analiz için bkz. Alper, 2015, ss. 5-7). Hiç kuşkusuz bunun sebepleri arasında ilk sıralarda bu düşüncenin maruz bırakıldığı bilinçli bir terk edilmişlik durumu sayılmalıdır. Bu öylesine derin etkileri olan bir gerçekliktir ki, Osmanlının en genel anlamıyla düşünce üretmediği varsayımıyla onu incelemeye değer görmez. Onu kendisinden önceki Müslüman toplulukların fikri mirasçısı ve tabii bir devamı olarak görmeyi de reddeder. Bunun yanında aynı bakış açısı, onun sadece İslam dünyası ile olan bağına değil, İslam dışı toplumlar ve düşünce havzaları ile olan fikri münasebetini de sorunlu görmektedir. Bu yaklaşıma göre Osmanlı alimi, ne varisi olduğu özellikle aklı ilimleri hakkıyla temsil edebilmiştir ne de sonraki yüzyıllarda Batıda ortaya çıkan yeni düşünme tarzından haberdar olabilmıştır. İmparatorluğun siyasi olarak gerilediği son yüzyılda Batıdaki gelişmeleri takip etmek adına yapılan kimi çalışmalar ise özellikle askeri teknoloji ve mühendislik alanıyla sınırlı kalmış ve istenilen neticeleri verememiştir (Bu anlayışın temsil gücü yüksek bir örneği olarak bkz. Şeşen, 2002; Bu yaklaşımın Osmanlıdaki köklerine giderek onu İslam dünyasında ilmi geleneğin sürekliliği ve Batı dünyası ile temaslarda Medrese müntesiplerinin rolü üzerinden eleştiren bir çalışma için bkz. İzgi, 1997, ss. 132-160).

İşte bu bakış açısı sebebiyledir ki, yıkılışının üzerinden bir asır geçmiş olmasına karşın Osmanlı düşüncesini anlamaya dönük çabalar hala cılız girişimler olmanın ötesine geçememiştir. İncelenmeyi bekleyen kütüphaneler dolusu yazmanın henüz sağlıklı bir dökümüne dahi sahip olmayışımız, bu alanda araştırma yapacak bir akademisyenin mesaisinin önemli bir bölümünü yazma eserlerin nüsha tespitine ve nüshaların ne kadar sağlıklı olduğunu anlamaya ayırmaya mecbur oluşu da mevcut durumun resmi niteliğindedir.

Yukarıda söz edilen problem noktalarından biri olarak, Osmanlı'nın Batı düşüncesiyle, özellikle 15-16 yüzyıldan itibaren geliştiği düşünülen

¹ Bu çalışma, “100. Yılında Meddah Medresesi Sempozyumu”nda (7-8 Kasım 2023, Üsküp) sözlü olarak sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

yeni bilgi anlayışı ve bu çerçevede meydana gelen gelişmelerle kurduğu irtibata dönecek olursak, bu konunun da sağlıklı bir şekilde anlaşılacağı, öyle görünüyor ki anlaşılması için de hayli zaman ve emek gerektiği söylenebilir. Bilindiği gibi Lale Devri (1130-1143) olarak isimlendirilen dönemde (Bu isimlendirme ve içeriği ciddi bir şekilde sorgulanmaktadır. Örneğin; Emecen, 2018, ss. 79-98) başta Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (ö. 1143/1730) olmak üzere, devlet erkanının da teşviki ve himayesiyle bir tercüme heyeti kurulmuş ve çeşitli eserlerin Arapçaya ve Türkçeye tercümesi sağlanmıştır. Burada felsefe ve mantık eserlerinin Türkçeye değil Arapçaya tercüme edildiğine dikkat çekmek gerekir. Nitekim münferit örnekleri olmakla birlikte Osmanlı coğrafyasında bu dönemde düşünce dilinin büyük oranda hala Arapça olduğu görünmektedir. Bahsi geçen heyette yer alan bazı isimler, hangi eserlerin tercüme edildiği, bunların hangi sırayla tercüme edildiği gibi bilgiler kaynaklarda mevcuttur (Ayrıntılı bilgi için bkz. Macit, 2011, s. 503; Aydüz, 1997, s. 147 vd). Bizim üzerinde durmayı arzu ettiğimiz nokta ise bu tercüme heyetinde yer alan Yanyalı Esad Efendi'nin (ö. 1143/1731) en son tercüme ettiği ve *et-Ta'limu's-sâlis* olarak isimlendirdiği eseridir. Bu eser Aristoteles'in *Fizika* kitabı üzerine yapılmış olan Ioannis Kuttinius'a (1577-1658) ait şerhin (*Commentarii lucidissimi in octo libros Aristotelis de physico auditu; una cum quaestionibus*. Venice: Pauli Frambotti, 1648) tercümesidir. Bu tercümenin Esad Efendi başkanlığında bir heyet tarafından yapıldığı bilinmektedir. Bu heyetin tercüme ne ölçüde katkı sağladıkları, buna rağmen tercümenin Esad Efendiye nispet edilmesinin ne ölçüde isabetli olacağı ve hatta bunun gerçekte sadece bir tercüme mi olduğu gibi hususlar da elbette incelenmeye değerdir ve ilerleyen başlıklarda yeri geldikçe üzerinde durulacaktır. Ancak bu çalışmada odaklanılan esas mesele, yapılacak tercüme çalışmasında neden bu şerhin seçildiği, bu tercihin Osmanlı entelektüelinin tercihleri noktasında bizlere neler söylediğidir ve bu sayede modern dönemde yapılan tartışmalara mütevazı bir katkı yapmaktır. Bu çerçevede, literatürdeki mevcut tartışmalar da göz önünde bulundurularak eserin mukaddimesi analiz edilecek ve buradan bazı notlar paylaşılacaktır. Böylece hem Esad Efendi'nin hem de genel olarak Osmanlı aliminin kaygılarının anlaşılması noktasında mesafe alınabilecektir. Ancak asıl mevzuya geçmeden

önce Yanyalı Esad Efendi'nin ilmi kişiliğine dair kısa bir biyografi vermek yerinde olacaktır.

1. Yanyalı Esad Efendi'nin Kısa Biyografisi ve Eserleri

Asıl adı Mehmet Esad olan müellif, bugün Yunanistan sınırları içerisinde bulunan Yanya şehrinde dünyaya gelmiştir. Kendi döneminde “Esad Hoca” olarak bilinmektedir, fakat eserlerinde “Yanyavî” nisbesini kullanmıştır. Esad Efendi ilk eğitimini memleketinde aldıktan sonra İstanbul'a giderek (1098/1687) burada ilim tahsiline devam etmiş, özellikle mantık ve felsefenin yanı sıra matematik ve astronomi eğitimi de almıştır. Tahsilinin ardından dönemin şeyhülislamı Ebûsaidzâde Feyzullah Efendi'den (ö. 1110/1698) mülâzemet almış, çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra Galata kadılığına getirilmiştir. Bu dönemde kurulan matbaada basılacak eserlerin tashihi için kurulan heyette yer almış (Râşid Mehmed Efendi & Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, 2013, s. 1548), ayrıca sadrazam İbrahim Paşa'nın himayesinde kurulan tercüme heyetinde de bulunmuştur. Bunun yanında Esad Efendi'nin padişah III. Ahmed'in Topkapı Sarayı'ndaki kütüphanesinde hâfız-ı kütüb olarak vazifelendirildiği bilinmektedir. Lale devrinde etkin olan Esad Efendi'nin, devrin önemli ilim ve fikir adamlarından biri olduğu, çok sayıda öğrenci yetiştirdiği ve önemli vazifeler ifa ettiği aktarılmaktadır. Bilgi birikimi ve gösterdiği başarılar neticesinde devrinin alimleri tarafından “muallim-i sâlis” olarak anılmıştır. Yine kaynaklar, Esad Efendi'nin âbid ve zâhit bir kişi olduğunu, aynı zamanda tarikat ehli bir zât olduğunu belirtmektedir (Müellifin biyografisi için bkz. Bursalı, 2016, ss. 245-246; Adıvar, 1982, ss. 159-160; İhsanoğlu, 2014, s. 111; Fazlıoğlu, 2004, ss. 604-607; Sarıkavak, 1997, ss. 19-32; Alper, 2015, ss. 439-442; Esad Efendi hakkında güncel literatür için bkz. Teymour, 2023, ss. 332-334, 4 nolu dipnot).

Eserleri arasında Latineden çeviri ve şerh mahiyetinde kaleme aldıkları öncelikle zikretmek gerekir. Aristo'nun *Fizika* adlı eserinin Ioannis Kuttinius tarafından yapılan şerhin (Commentarii lucidissimi in octo libros Aristotelis *De physico auditu*, Venice, 1648) özetlenerek tercüme ve şerh edildiği *et-Ta'lîmu's-sâlis* adlı eser, bunların başında gelir. Bunun yanında Porphyrios'un *Îsâgucî*'si ile Aristoteles'in bazı mantık eserlerinin bir özetinin yine Ioannis Kuttinius şerhi (*Expositio lucidissima universae logices*, Padua, 1651) esas alınarak Arapça'ya tercüme edilip şerhedildiği *Terceme-*

tü's-Şerhi'l-enver adlı eseri de önemlidir. Esad Efendi'nin kelâm ilminin önemli konularından biri olan isbât-ı vâcib konusunda da çeşitli çalışmaları mevcuttur. Şeyhülislam Mirza Mustafa Efendi'nin (ö. 1135/1722) isteği üzerine kaleme alınmış olan *er-Risâletü'l-lâbütiyye*, bu konuyu filozoflar ve mutasavvıfların görüşleri çerçevesinde ele alan bir eserdir. Müellifin aynı konuyu ele alan *Hâşiye 'alâ İsbâti'l-vâcib* adlı başka bir eseri de bulunmaktadır. Onun bir diğer eseri ise Adudüddin el-Îcî'nin âdâb-ı bahs konunda yazdığı esere Molla Hanefî tarafından yazılan *er-Risâletü'l-Hanefiyye* adlı şerhin hâşiyesi olup *el-Hâşiyetü'l-Fethiyye* olarak bilinmektedir. Yine matematikte “dairenin kareleştirilmesi problemi” olarak da bilinen husus üzerine Arşimed'in eserlerinden de faydalanarak kaleme aldığı bir risalesi bilinmektedir. Bunun yanında bazı kaynaklar (Mesela bkz. Bursalı, 2016, s. 246; Burada verilen bilgilerin çoğunun yanlış olduğunu belirtmiştir. Bkz. Kaya, 1991, ss. 187-188) Esad Efendi'ye İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* ve Sira-ceddin Urmevî'nin *Şerhu'l-Metâli* adlı eserlerinin çevirisi ile Şihâbüddin Sühreverdî'nin *Hikmetü'l-işrâk* adlı eserinin şerhini atfetmişlerse de bu eserlerin yazılıp yazılmadığı meçhuldür (Müellifin eserleri için bkz. Sarıkavak, 2013, s. 323).

2. Esad Efendi'nin *Fizika* Tercümesi: Nüshalar ve İçerik

Aristoteles'in *Fizika* adlı eseri onun külliyatı içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bilindiği üzere fizik ilmi, en genel anlamıyla cisimleri ve onların hareketini açıklamayı amaçlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında, her ne kadar Aristocu felsefede “ilk felsefe” olarak da adlandırılan metafizik, varlığın en genel ilkelerinin tartışıldığı en yüce ve en üst disiplin olarak kabul edilse de açıklanmak istenen esas kısmın fizik ilminin konusunu oluşturan fiziksel dünya olduğu, bu sebeple gaye sebep olarak fiziğin en önemli ilim olması gerektiği de iddia edilebilir.² Başka bir ifadeyle, esas açıklanmak istenen şey “varolan”dır ve bunun bir unsuru olarak fiziksel dünya, felsefi araştırmada merkezi bir konumda yer almaktadır. Nitekim Aristoteles felsefesinde Tanrının “hareketsiz ilk hareket ettirici” şeklinde nitelendirilmesi, bu felsefenin esas gayesinin fiziksel dünyadaki hareketi,

² Burada tüm gerçekliği maddeye indirgemeyi öneren tabiatçılık ya da materyalistik bir yaklaşımdan değil, felsefi faaliyetin nihai gayesinin ne olması gerektiğine dair bir tavırdan söz edildiğine dikkat edilmelidir.

değişim ve dönüşümü izah etmek olduğunu, Tanrının ise söz konusu hareketin nihai ilkesi olmak bakımından gündeme geldiğini göstermektedir. Bu çerçevede İbn Sînâ da Tanrı kanıtlanması bahsinde fizikten ve hareketten yola çıkılarak yapılan delillendirmeyi eleştirmiştir (İbn Sînâ'nın "burhanu's-sıddikîn" olarak isimlendirdiği kendi kanıtlanması için bkz. İbn Sînâ, 2005, s. 133).

İslam dünyasında Aristoteles'in *Fizika*'sı üzerine yapılan çalışmaların, onun merkezi konumunu tadil eden, ancak maddi dünyayı açıklamak için sunduğu imkanları da kullanmayı ihmal etmeyen bir bakış açısıyla sürdürüldüğünü söylemek mümkündür. Sekiz bölümden oluşan ve bu sebeple İslam dünyasında kimi zaman *Kitâbu's-semâniye* olarak da isimlendirilen bu külliyyatın Huneyn b. İshâk tarafından ilk kez Arapçaya çevrilmesinin ardından Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Bâcce ve İbn Rüşd gibi filozoflar bu eser üzerine çeşitli çalışmalar yapmıştır. Elbette bunlar içerisinde "Şârih" unvanıyla bilinen İbn Rüşd'ün şerhleri özel bir yere ve öneme sahiptir. Zira İbn Rüşd Aristoteles'in diğer eserlerine uyguladığı cevâmi' ve telhis tarzı şerhlerin yanında dört eser üzerine tefsir tarzı uzun şerh de kaleme almıştır ve bunlardan biri de *es-Sımâu't-tabîi* yani *Fizika*'dır. İbn Rüşd'ün diğer telhisleri mantıkta *Kitâbu'l-burbân* ve tabiat felsefesinde *es-Semâ ve'l-'alem* ile *Kitâbu'n-nefs* üzerinedir. Onun şerhlerinin konumuz açısından esas önemi, Latin dünyasında uyandırdığı etkiyle ilgilidir. Nitekim onun bu eserler üzerine yazdığı şerhler, tıpkı diğer şerhler gibi hem İbn Rüşd'ün özgün fikirlerini içermesi hem de Aristoteles düşüncesindeki kapalı ve tartışmalı noktaların anlaşılması noktasında başvuru kaynağı haline gelmiştir.

İşte Esad Efendi'nin tercüme için esas aldığı Kuttinius şerhi de İbn Rüşd etkisinde kaleme alınan şerhlerden biridir. Ioannis Kuttinius Osmanlı coğrafyasının bir parçası olan Karaferye'de doğup büyümüş fakat daha sonra İtalya'ya gidip Padova akademisinde felsefe profesörü olarak görev yapmıştır (Ioannis Kottounios hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Lohr, 1975, ss. 724-725; Adıvar, 1982, s. 160). Esad Efendi'nin çalışması kayıtlarda "tercüme" olarak yer alsada dahi bunun günümüzde kullandığımız tercüme ya da çeviriden farklı bir anlam taşıdığı kesindir. Zira eserin girişinde Esad Efendi'nin kendisi, bunun tam bir çeviri olmadığını, esere bazı eklemeler yaptığını, kimi gereksiz yerleri çıkardığını ve kendi değerlen-

dirmelerini de çalışmaya dahil ettiğini belirtmektedir. Aynı pasajda Esad Efendi, İbn Rüşd şerhinden aktardığı pasajları Latince nüshadan aldığını, zira eserin Arapça aslını temin edemediğini ifade etmektedir (Yanyavî, t.y.-a, 2a). Ancak Esad Efendi kullandığı şerhin hangisi (cevâmi'-telhis-tefsir) olduğunu belirtmemektedir. Bu bilgiler ışığında Esad Efendi'nin *et-Ta'limu's-Sâlis* adını verdiği tercümesi şu katmanlardan müteşekkil görünmektedir:

- Arsitoteles'in *Fizika* adlı eseri
- Bu eser üzerin İbn Rüşd çizgisinde yazılan Ioannis Kuttinius şerhi
- İbn Rüşd şerhi
- Es'ad Efendi'nin kendi değerlendirmeleri

Bu tablo *et-Ta'limu's-Sâlis* üzerinde İbn Rüşd etkisinin ne kadar belirleyici olduğunu gözler önüne sermektedir. Zira hem burada esas alınan Kuttinius'un şerhi İbn Rüşd'ün Latin dünyada özellikle de XV-XVI. yüzyıllarda Padova Üniversitesi çevresindeki etkilerini yansıtmaktadır hem de İbn Rüşd'ün şerhi Latince çevirisinden dahi olsa Esad Efendi tarafından ikinci kez kaynak olarak kullanılmıştır. Ayrıca Esad Efendi'nin kendi tasarrufları ve meselelere dair değerlendirmeleri *et-Ta'limu's-Sâlis*'i basit bir çevirinin ötesine götürerek onu bir şerh-telif veya çeviri-telif konumuna yükseltmektedir. Nitekim onun basit bir çeviriden öte bir eser olduğu başka çalışmalarda da (örneğin, Adıvar, 1982, s. 160; Sarıkavak, 1997, ss. 80-81) ifade edilmiştir.

Burada üzerinde durulması zorunlu olan bir husus ise *Fizika*'nın hem Kuttinius hem de İbn Rüşd şerhinin Latince nüshalarını kullanmış olmasına karşın Esad Efendi'nin Latince bilip bilmediği meselesidir. Bu konu modern literatürde tartışılmış ve Esad Efendi'nin bu dili bildiği kanaati genel kabul görmüş olsa da elde edilen bazı arşiv belgeleri, tercüme heyetinin Latince'den yapılan çeviriler için gayrimüslimlerden kimi zaman yardım alındığını ortaya koymuştur (Buna dair Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan belge daha önce yayınlanmıştır. Bkz. Kaya, 1991, ss. 185-186). Dolayısıyla Esad Efendi'nin tercüme olarak nitelendirilen çalışması aslında basitçe bir çeviriden ibaret olmadığı gibi çalışmasına kaynaklık eden eserlerin anlaşılması ve Arapçaya çevrilmesi noktasında tek başına olmadığı, bu konuda yardım aldığı anlaşılmaktadır.

et-Ta'limu's-Sâlis'in günümüze ulaşan nüshaları bazı açılardan problemlidir. Öncelikle bu nüshaları tam ve eksik olanlar şeklinde iki grupta ele almak gerekir.

I. Grup (Tam nüshalar)
1. Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa 824 (Müellif hattı)
2. Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa 825 (Müellif nüshasında kopya, Müstensih: Seyyid Mustafa, İstinsah tarihi: 1160)
3. Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi 839
II. Grup (Eksik nüshalar)
4. Süleymaniye Kütüphanesi, H. Beşir Ağa 414 (I. Kitap, Müstensih: Şekerzâde)
5. Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa 1238 (I. Kitap)
6. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 2489 (I. Kitap)
7. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 1936 (I. Kitap, İstinsah tarihi: 1215)
8. Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi 540 (I. Kitap)
9. Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 784 (I. Kitap)
10. Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye 2656 (I. Kitap)
11. İstanbul Üniversitesi, Arapça Yazmalar 4024 (I. Kitap)
12. İstanbul Üniversitesi, Arapça Yazmalar 534 (I. Kitap, Müellif hattı)

Ragıp Paşa 824 nüshasının müellif hattı olduğu, kapak sayfasında eserin isminin devamında belirtilmiştir. Aynı koleksiyonun 825 numarasında kayıtlı nüshanın ise müellif nüshasından çoğaltıldığı ferah kaydında belirtilmiştir. İkinci grupta yer alan nüshaların ise temelde iki farklılığı bulunmaktadır. Bunlarda ilki, yukarıda da belirtildiği üzere bu nüshaların tam olmayıp *Fizika*'nın sadece ilk kitabının şerhini içermeleridir. İkinci ve bir açıdan daha önemli fark ise bu nüshaların mukaddimelerinin tam nüshalardan farklı olmasıdır. Öyle ki, eksik olarak nitelendirdiğimiz gruptaki nüshalarda dönemin sultanı III. Ahmed, sadrazam İbrahim Paşa ve Şeyhülislam Abdullah Efendi'ye atıfla tercüme görevinin kendisine verildiği belirtilmektedir. Buna karşın tam nüshalarda bu isimlere atıf yapılmadığı gibi tercüme görevinin kendisine onlar tarafından verildiğinden de söz edilmemiştir. Aksine, Esad Efendi bu konudaki tasarrufun kendisine ait

olduğunu gösteren bir ifade kullanmaktadır. İstanbul Üniversitesi, Arapça Yazmalar 534 numarada kayıtlı ve müellif hattı olduğu belirtilen nüsha bunun istisnasıdır. Söz konusu nüsha eksik grupta olmasına karşın müellifin uzun mukaddimesini havidir. İlk varığında müsvedde görüntüsü veren bu nüshada, diğer eksik nüshalardaki gibi devlet ricaline atıf yapılmış olsa da bu satırların üzeri çizilmiştir (Yanyavî, t.y.-b, s. 1b).

Nüsha farklılıkları bakımından işaret edilmesi gereken önemli bir husus da bazı nüshalarda yapılan tahrifatlardır. Esad Efendi'nin tabiat ilmüne dair tedvin edilen kitaplardaki eksikliklere işaret edip sonrasında zikrettiği isimler, bazı nüshalarda tahrif edilmiştir. Müellif nüshası dahil olmak üzere, bazı (yukarıdaki 1, 2 ve 3 ve 12 nolu) nüshalarda bu eksikliğin örneği olarak "Latin mütercim ve şârihler" ifadesini kullanırken, bazı (yukarıdaki 6, 7, 9, 10 ve 11 nolu) nüshalarda bu örnek "Fârâbî, İbn Sînâ ve onların takipçileri" şeklinde yer almaktadır. Bunun yanında bazı (yukarıdaki 4 ve 8 nolu) nüshalarda ise "Fârâbî" yazan kısım silinip ya da karalanıp yerine "Latin şârihler" ifadesi konulmuş, böylece metin "Latin şârihler, İbn Sînâ ve takipçileri" şeklini almıştır. Yine yukarıda bahsi geçen 12 nolu nüshadaki "Latin mütercim ve şârihler" ifadesi ise silinmiş olan ve muhtemelen "Fârâbî, İbn Sînâ ve onların takipçileri" şeklindeki ifadenin yerine yazılmıştır. Tüm bu veriler metnin akışı ile birlikte dikkate alındığında, her ne kadar müellif nüshasında bunun aksi yer alıyor olsa da "Fârâbî, İbn Sînâ ve onların takipçileri" ifadesinin tercihe şayan olduğu söylenebilir. Zira aşağıda yer verilen alıntıda görüleceği üzere, Kuttinius şerhinin övüldüğü, buna karşın bu alanda yazılmış önceki kitapların eksikliklerinden söz edildiği bir pasajda bu eksikliğin örneğini Latin mütercim ve şârihler şeklinde vermek kendi içinde bir çelişki doğurmuş olacaktır. Bu tahrifatın ne amaçla yapıldığı henüz bilinmiyor olsa da bu araştırılmaya değer bir mesele olarak karşımızda durmaktadır.

Yukarıda tartışılan pek çok mesele ile ilgili içerdiği kritik bilgiler sebebiyle Ragıp Paşa 824 nolu müellif nüshanın mukaddimesinden bazı pasajları incelemek yerinde olacaktır. Paragraflar, numaralandırma ve parantez içi ifadeler bana aittir.

...اما بعد، فيقول المفتقر إلى الغنى اسعد بن عثمان اليايوى: لما فرغت من شرح بعض [1] كتب المنطق لأرسطوطاليس اردت أن اترجم الكتب الثمانية للسمع الطبيعي التي هي أدق من سائر فشرعت في ترجمتها [2] ...كتبه ومعتبرة عند جميع الحكماء العربية واليونانية والفارسية واللاتينية

ترجمة مطابقة للأصل وشرحها في ضمن ترجمة شرح الفاضل يوانس قوتنيوس اليوناني القره فريوي شرحا موضحا لمشكلاتها ومبيناً لمعضلاتها حالاً لمعقوداتها وفتاحاً لمغلفاتها كشافاً لمستوراتها ما هو بعبارةها هادياً إلى [3] ومظهراً لحفياتها مرئياً لرموزها وإشاراتنا معلناً لكنوزها وإيماتها، اوفق ومرشداً إلى ما هو بالاتباع أحق كائناً بحيث يتيقن به سقامة أكثر الكتب المدونة في هذا العلم مشتملاً على أبحاث دقيقة وتدقيقات أنيقة ما قرعت بسمع أحد لاسيما كتب مترجمي اللاتين وشراحه³ من علمائنا الأعلام راجياً من ملهم الصدق والصواب ان يعينني في حل المشكلات وفهم الصواب حتى اميز الصدق من الاكذاب وأبين كل مقام على ما هو مقصود المصنف في كل باب..

وكل ما انقله عن شرح أبي... ولما كان هذا الشرح بعد التعليم الثاني سميت به بالتعليم الثالث. [4] الوليد محمد بن احمد ابن رشد القرطبي المالكي فإنما انقله عن ترجمة اللاتينية لا عن أصله العربي لعدم وجداني إياه ينبغي ان تعلم ان هذا الشرح ليس مطابقاً للأصل اللاتيني بالكلية بل قد ضمنا إليه بعض الأبحاث من عندنا واسقطنا بعض الزوائد وغيرنا بعض بياناته السقيمة بالبيانات الصحيحة.

(Yanyavî, t.y.-a, ss. 1b-2a)

“[1]...Ganî olan [Allah]’a muhtaç Esad b. Osman el-Yanyavî der ki; Aristoteles'in bazı mantık kitaplarını şerh etmeyi tamamladığımda, fizik (es-sımâ'u't-tabîi) ile ilgili *Kitâbu's-semâniye*'yi tercüme etmek istedim. Bu, onun diğer eserlerinden daha dakiktir ve tüm Arap, Yunan, Fars ve Latin bilgeleri tarafından muteber kabul edilen kitaptır... [2] Böylece onu aslına sadık kalarak çevirmeye ve saygıdeğer Karaferyeli Rum Ioannis Kuttinius şerhinin tercümesi içerisinde şerh etmeye başladım. Onun bu şerhi [Aristoteles'in *Fizika*'sını] kapsamlı bir şekilde açıklamakta, sorunlarını açıklığa kavuşturmakta, ikilemlerini netleştirmekte, karmaşıklıklarını çözmekte, kapalılıklarını açmakta, gizli şeylerini açığa çıkarmakta, sırlarını ifşa etmekte, sembollerini ve işaretlerini görünür kılmakta, hazinelerini ve işaretlerini açıklamaktadır. [3] [Yine bu şerh], bu ilimde kaydedilen kitapların çoğunun, özellikle de Latin mütercimler ve şârihlerin⁴ kitaplarının eksikliğini doğrulayacak şekilde, kendi açısından neyin daha uygun olduğuna ve neyin takip edilmeye değer olduğuna dair bir rehber olmuştur.

³ Müellif nüshasında şeklinde geçmesine rağmen, yukarıda da işaret edildiği üzere, metnin akışına uygun ifade diğer bazı nüshalarda yer alan ifadesidir. فارابي ابن سينا ومن تبعهما

⁴ Bir önceki dipnota uygun olarak burada da metnin akışına uygun biçimde doğru ifade “Latin mütercim ve şârihlerin” değil; “Fârâbî, İbn Sînâ ve onların takipçilerinin” şeklinde olmalıdır.

Öyle ki o, seçkin alimlerimizden hiçbiri tarafından duyulmamış titiz araştırmaları ve zarif incelemeleri içermektedir. [Tüm bunları] doğruyu yanlıştan ayırt edebilmem ve her bölümde eserden kastedilene göre tüm konuları açıklayabilmem için hakikat ve doğruluk ilham eden [Allah'ın] sorunları çözmemde ve doğru olanı anlamamda bana yardım edeceğini umuyorum...

[4] Bu şerh *et-Ta'limu's-sâni'* den sonra geldiği için buna *et-Ta'limu's-sâlis* adını verdim. ... Ebû'l-Velîd Muhammed bin Ahmed İbn Rüşd el-Kurtubî el-Mâlikî'nin şerhinden yaptığım alıntıları Arapça aslından değil onu bulamadığım için Latince çevirisinden alıntıladığımdan, bu şerhi[mî]n Latince orijinaliyle tamamen aynı olmadığını bilmelisiniz. Aksine, ona kendi araştırmalarımızdan bazılarını dahil ettik, bazı fazlalıkları attık ve geçersiz açıklamaların bazılarını doğrularıyla değiştirdik...”

Burada yer verilen alıntıdan, eksik nüshalardaki vurgunun aksine, tercümeyle dair tüm süreçlerin bizzat Esad Efendi'nin kendi kontrolünde olduğu anlaşılabilir. Dolayısıyla hem Aristoteles'in mantık eserleri üzerine bir çalışma yapmanın ardından yine onun *Fizika'sı* üzerine çeviri-şerh yapma fikri hem de kendi şerhinde kullanacağı kılavuz niteliğindeki çalışmaların (Kuttinius ve İbn Rüşd şerhleri) bizzat Esad Efendi'nin kendi inisiyatifli olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada başta sadrazam olmak üzere dönemin devlet ricalinin etkisi -en azında Esad Efendi ve onun riyasetinde yapılan tercümele söz konusu olduğunda- bizzat bu heyetin teşekkülünü teşvik etmek ve onların çalışmalarını maddi ve manevi yönden desteklemek şeklinde anlaşılmalıdır.

Dikkat edileceği üzere bu satırlarda Esad Efendi, Aristoteles'in mantık kitaplarına yönelik yaptığı ve *Tercemetü's-Şerhi'l-enver* olarak isimlendirdiğini bildiğimiz çeviri-şerhinin ardından *Fizika'ya* yöneldiğini, bu çalışmasında Kuttinius ve İbn Rüşd şerhlerinden istifade ettiğini belirtmektedir. Ayrıca hem *Fizika'nın* önemine hem de Kuttinius şerhinin metni açıklama gücüne yapılan vurgu dikkat çekicidir. Öyle ki, Esad Efendi, bu şerhin daha önce bizim alimlerimizden işitmediği bazı değerlendirmeler içerdiğini ifade etmektedir. Bu husus, *Fizika* üzerine yapılan çalışmada neden Kuttinius şerhinin ana kaynak olarak tercih edildiği noktasında dikkate değer bir ipucu sunmaktadır. Ayrıca, yukarıda da ifade edildiği üzere İbn Rüşd'ün *Fizika* şerhinin de ikinci kaynak olarak kullanılması,

Esad Efendi'nin felsefe tasavvuru ve kaleme alacağı şerh ile varmak istediği nihai gayenin ne olduğu hakkında önemli bir bilgi olarak değerlendirilebilir.

Aynı şekilde Esad Efendi, kendi çalışmasını neden *et-Ta'limü's-Sâlis* olarak isimlendirdiğini de bu pasajda açıklamaktadır. Buna göre kendi çalışması, "ikinci öğreti" (*et-ta'limü's-sânî*) olarak nitelendirilen bir çalışmanın ardından geldiği için bu ismi almıştır. Söz konusu ikinci ve onu da önceleyen ilk öğreti ise sırasıyla İbn Rüşd'ün şerhi ve Aristoteles'in *Fizika'sı* olmalıdır. Bu isimlendirme, ileride işarete edileceği üzere, Es'ad Efendi'nin İbn Rüşd'ü "el-muallimu's-sânî" olarak görmesiyle de uyumludur.

Bu bölümde son olarak yukarıda sözü edilen iki nüsha grubu yanında üçüncü bir gruptan daha söz edilebilir ki, bunlar kütüphane kayıtlarında *et-Ta'limü's-Sâlis* adıyla kayıtlı olan, ancak aslında Esad Efendi'nin aynı mahiyette Aristoteles ve Porfiryus'un bazı mantık çalışmalarına yazdığı *Tercemetü's-Şerhi'l-enver* adlı çeviri-şerhin yanlış bir şekilde kayda geçirilmesinden ibaret olan nüshalardır. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 1939, Nuruosmaniye 2655 ve Manisa 5842 nolu nüshalar bu şekilde yanlışlıkla *et-Ta'limü's-Sâlis* olarak kayda geçirilmiştir. Ragıp Paşa 826 numarada ise başka müelliflere ait iki risaleden oluşan bir mecmua bulunmaktadır.

3. *Fizika* Neden Tercüme Edildi?

Esad Efendi'nin ilmi çalışmaları söz konusu olduğunda modern literatürde gündeme gelen en hararetli tartışma, onun *Fizika* üzerine yaptığı çalışmayla ilgilidir. Söz konusu tartışma, bizzat Esad Efendi'nin de tashih heyetinde yer aldığı, matbaanın Osmanlıya gelişiyle ilgili tartışmaların gölgesinde kalmış olsa da aşağıda örnekleri sunulacağı üzere hayli yüksek düzeydedir ve derin bir serzeniş de içerisinde barındırmaktadır. Esasında onun aynı mahiyette yaptığı *Tercemetü's-Şerhi'l-enver* adlı mantık çalışması da bulunmasına karşın tartışmaların *Fizika* çevirisi üzerinde yoğunlaşmasının ilk bakışta anlaşılabilir ve makul gibi görünen bir nedeni vardır. Bu neden şöyle özetlenebilir: "Çeviri ya da yukarıda belirtildiği haliyle tercümelemler, farklı medeniyetlerin arasında cereyan eden etkileşimin belki de en önemli ve anlamlı araçları mahiyetindedir. Fakat bu etkileşimde çevrilecek eserlerin seçimi bu etkileşimin mahiyetini ve buradan elde edilecek varsa faydayı doğrudan etkileyen en önemli noktalardan bir tanesidir.

Esad Efendi ve yaptığı tercüme söz konusu olduğunda, o dönemde Batıda yeni bir fizik anlayışının ortaya çıktığı bu fizik anlayışının ciddi bir şekilde yaygınlaşmaya başladığından söz edilmektedir. Buna karşın yaklaşık iki bin yıldır hakimiyetini sürdüren Aristotelesçi fizik anlayışının ise terk edilmeye yüz tuttuğu düşünülmektedir. Hal böyleyken yapılacak olan bir çeviri ya da tercüme çalışmasında, yeni ortaya çıkmış olan fizik anlayışının temsil edildiği bir eserin seçilmesi yerine zaten İslam dünyasında bilinen ve üzerine çok çeşitli çalışmalar yapılmış olan bir eserin seçilmesi ne kadar isabetlidir?” Başka bir açıdan bakıldığında aynı durum şu şekilde ifade edilebilir: “Osmanlı’nın Lale Devri olarak bilinen ve pek çok araştırmacı tarafından da ‘ön modernleşme’ olarak nitelenen bu döneminde teşekkül ettirilen bu heyetin bir üyesi olarak Esad Efendi, dönemin ruhuna uygun olarak yenileşme çabalarının somut bir göstergesi olacak şekilde “yeni” olan bir anlayışı benimsemesi ve bu anlayışa dair bir çalışma yapması beklenirdi ki, bu da Batıda ortaya çıkan yeni fizik anlayışı olmalıydı. Bu durumda Aristoteles’in *Fizika* adlı eserini, bu eser üzerine yazılan ve yeni fizik anlayışından hiç söz etmemesi anlamında tamamıyla klasik çizgiyi sürdüren bir şerhi tercüme etmek, Lale Devrinin yenileşme çabalarına ve niyetine ne kadar uygun bir tercih olmuştur? Dahası bu tercihe rağmen hala çeviri faaliyetini ve Esad Efendi’yi yenilikçi bir çabanın temsilcisi olarak görmek mümkün müdür? Ya da onu “eski”yi temsil eden ve onu canlandırmaya çalışan bir konumda mı görmek gerekir?”

Osmanlı aliminin kendisi dışında gelişen şeyleri ne kadar bilip takip ettiği, bunlara ne kadar intibak ettiği ya da etmek istediği, buna dair çabasının ne olduğu ile ilgili kritik bir hususu da cevaplamaya yardımcı olacak olan bu sorulara, modern literatürde büyük oranda kabul gören ve yeni yeni sorgulanmaya başlanan basit bir cevap verilmiştir: “O dönemde yeni fizik anlayışı Batıda ortaya çıkıp gelişmiş olmasına ve Aristotelesçi anlayış terk edilmeye yüz tutmuş olmasına rağmen ne Aristoteles şârihi Kuttinius ne de onun şerhini kendi tercüme çalışmasında kullanan Esad Efendi bu yeni anlayıştan haberdardır. Zira her iki metinde de bu yeni anlayışa dair tek bir atıf dahi söz konusu değildir” (Bu minvalde ifadeler için bkz. Sarıkavak, 1997, ss. 149-150.; Kaya, 1991, ss. 188, 190; Şeşen, 2004, s. 55). Bu cevaba, “Eğer düşünürümüz, Aristoteles fiziği yerine Yeniçağ fiziğine ait temel bir metin bulup çalışmalarını o doğrultuda geliştirseydi ve Lâle

Devri'nde başlatılan ilmî hareket akim bırakılmamış olsaydı, hiç şüphesiz Batı ilim ve teknolojisini yakalamak için bir yüzyıl daha beklemek gerek-meyecekti" (Sarıkavak, 1997, s. 150) şeklinde serzenişler de eşlik etmekte-dir.

Osmanlı ulemasının Batılı fikirlere ne ölçüde açık olduğuyla ilgili bu yaklaşım, insanlığın bilimsel ve felsefi gelişiminin sadece tek bir yönde gelişebileceğine dair bir varsayıma dayanıyor görünmektedir ve bu da Avrupa'nın özellikle on yedinci yüzyıldan itibaren takip ettiği yoldur. Buna göre Batıda ortaya çıkan yeni bilimsel ve felsefi gelişmelere intibak etmek, Osmanlı uleması için mutlak bir zorunluluktur. Bunun alternatifi ise ancak oldukları yerde kalmak ya da gericiliğe veya fanatizme teslim olmalarıdır (Özellikle ictihad meselesi üzerinden Osmanlıda bağnazlık söylemini eleştiren ve bunu Batıdaki gelişmelere intibak meselesine teşmil eden eleştirel bir yaklaşım için bkz. el-Rouayheb, 2015, ss. 356-357). Ancak bu yaklaşım sahipleri öyle görünüyor ki ulemanın bırakın intibak etmeyi, bu yeni gelişmelerden haberdar dahi olmadığını söyleyebilmektedir. İşin daha da ilginç tarafı, aynı "cehalet" söyleminin Kuttinius için de dile getirilmiş olmasıdır. Padova Üniversitesinde felsefe profesörü olan ve aynı zamanda tıp doktorası bulunan Kuttinius'un Kepler, Galileo ve Newton gibi modern fiziğin öncü isimlerinden ve onların düşüncelerinden haberdar olmadığını söylemek oldukça zordur. Fakat bunun da ötesinde, onun Aristotelesçi gelenek içerisinde yer alıyor olmasının, örneğin Batılı araştırmacılar tarafından bir tür gericilik olarak nitelendirilip nitelendirilmediğine bakmak gerekir. Yapılacak kısa bir araştırma dahi bu XVII. yüzyıl Aristoteles şârihinin sırf hala Aristoteles üzerine çalışma yaptığı ya da fizik ile ilgili şerhinde yeni fizik anlayışlarından söz etmediği için çağının gerisinde bir yerde konumlandırılmadığını göstermektedir. Bunun yerine Kuttinius'un şerhi dahil bu türden çalışmalar gericilik-ilericilik, cehalet, bağnazlık gibi bir bağlama oturtulmaksızın, "Rönesans dönemi Latince Aristoteles şerhleri" gibi başlıklarla sunulmuştur (Örneğin Lohr, 1974, ss. 228-232). Ancak Yanyalı Esad Efendi için aynı tutumun sergilendiğini, en azından Türkçe literatür söz konusu olduğunda, söylemek maalesef mümkün değildir. Zira modern araştırmacılar Kuttinius'tan haberdar olan Esad Efendi'nin her nasılsa yeni fizik anlayışından "tamamen" habersiz olduğuna iddia edebilmişlerdir.

Bu nispeten yüzeysel değerlendirme dahi Esad Efendi'nin *Fizika* üzerine bir çalışma yapmış olması, çalışmasında Kuttinius'un şerhini esas alması ve çalışma boyunca yeni fizik anlayışını temsil eden düşünürlere veya onların fikirlerine atıf yapmamış olmasının basit bir cehaletle izah edilemeyeceğini anlamamız için yeterli olmalıdır. Elbette bu makale Kuttinius'un veya Esad Efendi'nin yeni fizik anlayışından haberdar olduğuna dair somut delilleri ortaya koymaya odaklanmış değildir. Ancak bu düşünürlerin yaşadıkları yüzyıl itibarıyla yeni ortaya çıkmış olan düşüncelere hemen intikal etmeleri gerekiyormuşçasına yapılan ve bunun aksini cehalet olarak sunan modern araştırmaların söz konusu okuma biçimlerinin önyargılı ve dayanaksız olduğunu ifşa etmek makalenin gayelerinden bir tanesidir. Zira cehalet ithamı yerine bu tavrı yeni olanla hesaplaşmanın farklı bir biçimi ya da onunla varılabilecek bir sentez arayışı olarak okumak da pekâlâ mümkündür. Nitekim bir düşünürün yeni olanla hesaplaşmak için her zaman onu karşısına alıp onun iddialarını çürütmesi gerekmez, bazen asıllara dönerek geleneksel yapı içerisinde farklı bir yorumu ön plana çıkarmak ya da bu asıllardan yeni bir yorum üretmeye girişmek de söz konusu hesaplaşma eylemi kapsamında değerlendirilebilir. Bunun Kuttinius ve Esad Efendi için gerçekten de böyle cereyan edipmediği elbette çok daha ileri çalışmalar gerektirmektedir. O halde en azından bu çalışmaların ortaya koyacağı sonuçlar ortaya çıkıncaya kadar en kolay çözüm olarak başvurulmuş cehalet söylemini bir kenarda tutmak gerekmektedir.

Bu değerlendirmeye karşılık, Esad Efendi'nin yeni fizik anlayışından haberdar olduğu halde bunu görmezlikten gelmesi ve Aristotelesçi anlayıştaki ısrarının "cehalet"ten daha vahim bir durum olduğu, bunun düpedüz "bağnazlık" olduğu iddia edilebilir. Nitekim yukarıda örnekleri verilen okuma tarzlarında bu minvalde imalara da rastlanmaktadır. Oysa bu yaklaşım da tıpkı cehalet söylemi gibi düşünce tarihini tek yönlü bir akışla ele almak ve yeni olana intiba dışında bir seçeneği mümkün görmemek anlamına gelir. Kaldı ki bu yeni bilme tarzı ve fizik anlayışının bizzat ortaya çıktığı coğrafyada dahi kabulü, çok erken bir dönem tarihlendirilmemektedir. Yeni fizik anlayışının önemli bir kırılma noktası sayılan Newton'un "Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica" adlı eseri 1687 yılında yayımlanmıştır ve içerdiği bilgilerin deneysel yollarla ispat edilerek genel

kabul görmesi XIX. yüzyıla uzanan geniş bir dönemi içine almaktadır. Bu çerçevede XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde etkili olmuş bir Osmanlı düşünürünün bu düşüncüyü hemen alıp benimsemesini de olağan karşılamak gerekir. Kaldı ki, Batı dünyasında da yeni fizik anlayışına yönelik ciddi eleştiriler söz konusu olmuşsa da bu durum “yeni düşünceye karşı reaksiyonlar” veya “mevcut durumun savunusu” olarak değerlendirilmiştir. Oysa söz konusu Osmanlı alimi olunca, onun yeni olana hemen intibakını beklemek, aksini ise cehalet ve bağnazlık olarak sunmak, en yalın ifadesiyle tutarsızlık ve cifte standart olarak nitelenmeyi hak etmektedir.

Öte yandan modern literatürde *et-Ta'limu's-sâlis*'i büyük oranda Kuttinius'un sadece bir çevirisi olarak gören bir yaklaşımdan da söz etmek gerekir. Harun Küçük'ün çalışması (Küçük, 2013), tercümenin kültürel arka planını ortaya çıkarma iddiasıyla yola çıkmakta ve bu çevirinin ancak XVIII. yüzyılda Müslüman ve Rum Ortodoks entelektüel dünyalarının bütünleşmesi bağlamında değerlendirilebileceğini iddia etmektedir (s. 126-127). Bu çerçevede yazar, Esad Efendi'nin Yunan çevrelerinde sıkça bulunan bir bilgin olma vasfını ön plana çıkaran anlatıyı benimsemiş ve onu geleneksel bir âlim değil, daha ziyade kendi tarzında bir saray mensubu ve filozof olarak konumlandırmıştır (s.134).

Yazara göre Yanyavî üzerine yapılan Türkçe çalışmalar, onu Arapça telif yapmış olması sebebiyle Arap düşünce tarihine ait olarak gördüler ve onun girişimini eski Arap felsefesini diriltme çabası olarak yorumladılar (s.133). Ancak Küçük'e göre onun çevirisi, Padova Aristotelesçiliğinin fiziği ön plana çıkaran ve böylece felsefeyi dünyevi teselli kaynağı olarak sunan materyalist çizgide konumlandırılmalıdır (s.152). Küçük'e göre Esad Efendi'nin çevirisi yeniydi, ancak bu yenilik çevirinin kendisinden değil, bizzat Kuttinius şerhinden kaynaklanan bir yenilikti ve burada benimsenen İbn Rüşd ile hümanizmin harmanlanması şeklindeki bir Aristotelesçilik, Osmanlı'ya yabancıydı. Yazar, Kâtip Çelebiye referansla İbn Bacce ve İbn Rüşd'ün Aristoteles şerhlerinin Osmanlıda bilinmiyor olmasını da bu iddiasına delil olarak sunmaktadır. Ona göre bu hususiyetlere sahip bir eserin çevirisi olarak *et-Ta'limu's-sâlis* Osmanlı entelijansiyasının meşru doğa felsefesini, içerisinde simya, astroloji gibi unsurların bulunduğu uygulamalardan ayırmasına da yardımcı olmuştur (s.138).

Küçük'ün çalışması Esad Efendi'nin ilişkilerine dair değerli bilgiler içermekle birlikte onun bir Osmanlı âlimi olma vasfını törpülemeye çalışan, onu etnik kimliği üzerinden konumlandırmaya çalışan zoraki bir çabanın ürünü olarak görünmektedir. Esad Efendi'ye yönelik yukarıda sözü edilen cehalet söylemi ile karşılaştırıldığında daha sofistike olan ve onlara nisbetle daha çok argümanla desteklenmiş olan bu yaklaşımda, her şeyden önce *et-Ta'limu's-sâlis*'te Esad Efendi'nin katkıları ve tercihleri görmezden gelinmiş ve bu çalışma Kuttinius şerhinin bir çevirisi olarak sunulmuştur. Böylece Esad Efendi'nin neredeyse yegâne başarısı, "klasik Osmanlı düşüncesi ile çatışan" böylesi bir eseri bulup çıkarmaktan ibaret olarak görülmüştür. İkinci olarak İbn Bacce ve İbn Rüşd şerhlerine dair Osmanlı ulemasının tavrı da doğru bir şekilde anlaşılammıştır. Bu şerhlerin "bilinmediği" söylemi, bunların tercih edilmediği ya da dikkate değer görülmediği şeklinde değil de "varlığından haberdar olunmamak" şeklinde sunulmuştur. Ne var ki, bir düşünce havzasında belli bir düşüncenin bir yorumu hakim olabilir ve diğer yorumlar pekala görmezden gelinebilir. Düşünce tarihi bunun sayısız örnekleriyle dolu iken Osmanlı düşüncesinin felsefi olarak İbn Sînâ çizgisinde şekillenmiş olmasını, Aristoteleciliğin diğer yorumlarının ise ihmal edilmiş olmasını da bu çerçevede olağan karşılamak gerekirdi. Üçüncü olarak "çevirinin" Osmanlı ilim muhiti için yeni olmasından söz edilmekle birlikte onun uyandırdığı etki, örneğin bu çevirinin medrese müfredatına girip girmediği, hangi çevrelerde etkili olduğu, sonraki çalışmalarda ne derece kaynak olarak kullanıldığı gibi hususlara hiç değinilmemiştir. Zira çevirinin Osmanlıda müstakil bir disiplin olarak var olmadığı belirtilen tabiat düşüncesi üzerinde somut etkilerinin izini sürmek de böylesi bir çalışmada gösterilmeli ve Esad Efendi'nin bu manada ardılı olan bir düşünür-çevirmen olup olmadığı ortaya konulmalıydı. Son olarak yukarıda işaret edildiği haliyle Esad Efendiyi tipik bir âlim olmanın ötesinde, sosyal ve entelektüel bağlantıları üzerinden etnik kökeniyle ilişkili bir konumda görmek isteyen tutum, çalışmanın ana amacının sağlam olmayan bir varsayım üzerine inşa edildiğini düşünmemize sebep olabilmektedir. Zira Esad Efendi'nin o dönemde Türkçe öğretmek üzere bazı gayrimüslimlere hocalık yaptığı bilinmekle birlikte, ilişki içerisinde olduğu bu çevreler üzerinden Latin dünyasındaki felsefi düşüncelerle tanıştığı ve hatta Kuttinius şerhinden bu şekilde haberdar

olduğu kabul edilse dahi bu ilişkiler üzerinden onu Rum aydınlanmasının bir parçası olarak göstermek üzere elimizde yeterli kanıt yoktur. Nitekim Aristoteles üzerine yaptığı çalışmaların yanı sıra örneğin klasik kelâmın ana konularında biri olan isbât-ı vâcip üzerine eserler kaleme almış ve müellif yönü itibariyle klasik geleneğe eklenmiş bir düşünürü, adeta materyalistik düşüncenin temsilcisi olarak takdim etmeye çalışmak, onun çabasını anlama noktasında acele yapılmış bir yorum olarak değerlendirilmelidir.

4. Esad Efendi'nin Felsefi Vizyonu ve Fizika Çevirisi ile İlişkisi

Yukarıda işaret edildiği üzere, Esad Efendi'nin İbn Rüşd'ün Aristoteles şerhi ile olan ilişkisi, onu İbn Rüşd'ün felsefi çizgisinde konumlandırmanın için yol gösterici niteliktedir. Bu, onun İbn Rüşd'ün felsefi projeksiyonunu büyük oranda benimsediği anlamına gelmektedir. *et-Ta'limu's-sâlis*'in bazı nüshalarında ondan "ikinci öğretmen" (el-muallimu's-sânî) olarak söz etmiş olması (Örneğin, Yanyavî, t.y.-c, s. 5b), Esad Efendi'nin İbn Rüşd'e duyduğu derin saygının bir göstergesi olarak alınabilir. Bunun yanında, aşağıda ele alınacağı üzere, tıpkı İbn Rüşd gibi onun da daha önce yapılan Aristoteles çevirilerinin sorunlu taraflarından ve eksikliklerinden söz etmesi, özellikle İbn Sinâ'ya yönelik olarak "kelamcılarının etkisinde kalarak felsefeyi mecrasından çıkardığı" eleştirisini tekrarlaması da onun İbn Rüşd'ün felsefi vizyonunu paylaşmasının diğer göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Nitekim Es'ad Efendi bazı modern çalışmalarda "İbn Sinâ karşıtı Meşşâîler" arasında listelenmiştir (Mesela bkz. Gutas, 2020, s. 97).

Bunların yanında kanaatimizce bir diğer önemli ortak yön de gerçek/saf/asıl felsefe olarak nitelenmeyi hak eden tek felsefenin Aristoteles felsefesi olduğuna dair düşünceyi paylaşıyor olmalarıdır. Bu son nokta, İbn Rüşd'ün Aristoteles şârihliğindeki temel motivasyonu açıkladığı gibi Esad Efendi'nin de kendi çağında neden hala Aristoteles'in eserleri üzerine çalışmayı tercih ettiğini anlamamıza yardım edebilir.

Esasında Esad Efendi'nin mantık ve fizik alanında Aristoteles çevirileriyle neden ilgilendiği, İslam düşünce geleneğini okuma biçiminin bu tercihinde ne derece etkili olduğunu ve İbn Rüşd'ün felsefi perspektifini nasıl paylaştığını daha açık biçimde ifade ettiği başka bir metinden söz etmek gerekir. *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*'in Süleymaniye Kütüphanesi, Aya-

sofya 2568 numarada kayıtlı olan ve ferağ kaydından 21 Cemaziyelahir 1134/(1722)'de tamamlandığı anlaşılan nüshasının⁵ mukaddimesinde Esad Efendi, erken yaşlardan itibaren kesin bilgiyi (yakîn) arzuladığını ve bu amaçla ilim peşinde koştuğunu, şer'î ilimlerin ardından öğrencilerinin kendi kontrolünde felsefi ilimleri mütalaa ettiklerini belirtir. Ne var ki Esad Efendi bu alanda yazılmış kitapları incelerken ve öğretirken, onların kesinlik içermediğini, sadece zan ve tahmine dayandıklarını görmüştür. Yine filozoflardan söz eden bazı kitaplarda Abbasiler döneminde yapılan çevirilerin Yunanca asıllarına mutabık olmayıp karışıklıklar içerdikleri (müşevveş) yönünde ifadelere rastladığını ifade etmektedir. Ona göre geleneğimizdeki büyük düşünürler doğa ve ilahiyat konularında kesinlik iddiasında bulduklarında dahi yalnızca diyalektik, retorik ya da sofistlik kıyaslarla iş görmüşlerdir. Böylece Esad Efendi, başlangıçta burhânî olan felsefi ilimlerin bazı âlimler tarafından değiştirilerek zan ve hatta hayal seviyesine düşürüldüğüne dair İbn Rüşd'ün söylediklerine ikna olduğunu ve bu sebeple söz konusu ilimlerin açıklamalarını içerdiği için Aristoteles'in kitaplarına yöneldiğini, imparatorluğun Rum mensuplarından birinin yardımıyla bunlar üzerinde mütalaa ederek zaman harcadığını ifade eder. Ardından Aristoteles'in doğa ve ilahiyat alanına dair eserlerini tercüme etmek istediğini, ancak bu ilimlerin anlaşılması mantık ilmine bağlı olduğu için öncelikle bu eserleri çevirdiğini belirtir. Kuttinius ise bu noktada gündeme gelmekte ve onun şerhinden, tıpkı *et-Ta'limü's-Sâlis*'te ifade edildiği üzere, önceki düşünürlerle birlikte Yunan ve Latin bilgelerin görüşlerini içeren, bilge adamlarımızdan hiçbirinin duymadığı ve onlar arasında mütedavil olan kitaplarda bulunmayan incelikler barındıran bir eser olarak övgüyle söz edilmektedir (Eserin mukaddimesi müstakil bir çalışmada tahkik edilerek İngilizce'ye çevrilmiş ve analiz edilmiştir. Bkz. Teymour, 2023, ss. 343-357; Yanyavî, t.y.-d, ss. 2a-3b).

⁵ Tıpkı *et-Ta'limü's-Sâlis*'te olduğu gibi *Tercümetü's-Serhîl-enver*'in de iki nüsha grubundan söz edilebilir. Yukarıda sözü edilen Ayasofya 2568 dışında Nuruosmaniye 2655 nolu nüsha bu ikinci grupta yer alır. Burada Esad Efendi mukaddimeyi uzun tutarak kendi projesinden söz etmektedir. Onun her iki tercümede de neden böyle bir yöntem izlediği veya bunun müstensihlerce gereksiz bir açıklama olarak görülüp diğer nüshalarda ihmal mi edildiği hususu üzerinde düşünmeye ve araştırılmaya değer görünmektedir.

Basitçe Esad Efendi, gerçek felsefe ismini hak eden bir düşünceyi, bu düşüncenin Latin dünyasında yorumlanış biçimini ve burada uğradığı dönüşümleri de içerecek bir şekilde yeniden İslam dünyasına aktarma niyetindedir. Esasında burada kilit konumda olan İbn Rüşd, bir yandan İslam dünyasında bu gerçek felsefenin doğru yorumlanmasında rol almış, diğer yandan da Latin dünyasındaki Aristotelesçi geleneğe kaynaklık etmiştir. O halde Esad Efendi için yapılacak en verimli iş, büyük Aristoteles yorumcusu İbn Rüşd'ün şerhini de kullanarak Latin dünyasındaki birikimi Kuttinius şerhi üzerinden İslam dünyasına aktarmak gibi görünmektedir. Onun perspektifini bu şekilde belirledikten sonra neden Batıdaki “yeni” anlayıştan söz etmediği veya onunla hesaplaşmadığı şeklindeki sorular, eski önemini büyük ölçüde yitirmiş olacaktır. Zira onun Aristoteles projesi, bütünüyle onun kendi felsefi vizyonu çerçevesinde ve kendi tercihleri ile ilgili görünmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

XVIII. yüzyıl Osmanlı imparatorluğunda entelektüel kariyeriyle öne çıkan simalarından biri olan Yanyalı Esad Efendi'nin ismi, kendi döneminde içinde yer aldığı matbaa, çeviriler gibi pek çok başlıkta sıklıkla gündeme gelmektedir. Lale Devri olarak anılan dönemde etkin olan bu düşünürün Aristoteles'in mantık ve fizik külliyatına dair yaptığı çalışmalarından özellikle ikincisi pek çok kez sorgulanmıştır. Bunun sebebi ise bu dönemde Batı dünyasında ortaya çıkan yeni fizik anlayışları yerine Aristoteles düşüncesinde ısrar etmiş olmasıdır. Çoğu araştırmacı onun bu tavrını, Osmanlı ulemasının Batıda meydana gelen gelişmelerden habersiz olduğu kanaatinin bir parçası olarak değerlendirmiş ve cehalet gömleğini ona da giydirmeyi uygun görmüşlerdir. Hatta bu gömlek, onun Aristoteles'in *Fizika*'sında yorumlarını esas aldığı Kuttinius'u da içine alacak denli geniş bir gömlek olarak tasarlanmıştır. Ancak Osmanlı uleması için Batı'nın takibinden başka bir yol olamayacağı varsayımına dayanan bu değerlendirmeler yerine Esad Efendi'nin kendi felsefi gündemi ve vizyonu çerçevesinde bir değerlendirme yapmak, bizi tarihi gerçekliğe daha uygun sonuçlara götürebilir. Görünen o ki, Esad Efendi İbn Rüşd'ün vizyonunu paylaşıyordu ve felsefe ile ilgili projesi, onun çabasını yeniden canlandır-

mak üzerine kuruluydu. Esasında bu, İslam düşünce tarihini okumak bakımından sorunlu bir anlayışı temsil etmektedir. Zira başta İbn Sînâ olmak üzere İslam dünyasında Aristoteles düşüncesine yapılan katkıları ve yapılan dönüşümleri yok saymak, İbn Rüşd bakımından sorunlu bir okuma olduğu gibi ondan dört asır sonra aynı pozisyonu savunmak daha da büyük bir nüfuz yoksunluğuna işaret edebilir. Ancak buna rağmen gerek İbn Rüşd gerekse de Esad Efendi'nin yaklaşımları kendi içinde değerlendirilmeli ve kıymetini Batı düşüncesine ve “yeni” olana intibaktan alan bir yoruma tabi tutulmamalıdır. Esad Efendi'nin *Fizika* da dahil olmak üzere Aristoteles'in eserleri üzerine yaptığı çalışmaların altındaki motivasyonu, ancak bu noktadan hareketle yapılacak daha ileri çalışmalarla aydınlatılabilir.

Kaynaklar

- Adıvar, A. A. (1982). *Osmanlı Türklerinde İlim* (4. bs). Remzi Kitabevi.
- Alper, Ö. M. (2015). *Osmanlı Felsefesi: Seçme Metinler*. Klasik Yayınları.
- Aydüz, S. (1997). Lâle Devri'nde Yapılan İlmî Faaliyetler. *Divân*, 2(3), 143-170.
- Bursalı, M. T. (2016). *Osmanlı Müellifleri: C. I* (M. A. Y. Saraç, Ed.). TÜBA.
- el-Rouayheb, K. (2015). *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century*. Cambridge University Press.
- Emecen, F. M. (2018). Matruşka'nın Küçük Parçası: Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Dönemi ve “Lale Devri” Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme. *Osmanlı Araştırmaları*, 52, 79-98.
- Fazlıoğlu, İ. (2004). Es'ad Efendi, Muhammed Es'ad b. Ali b. Osman el-Yanevî. İçinde *Mevsuatu A'lâmî'l-Ulemâ ve'l-Udebâ'î'l-Arab ve'l-Müslimîn: C. I* (ss. 604-607). Darü'l-Cil.
- Gutas, D. (2020). The Heritage of Avicenna: The Golden Age of Arabic Philosophy, 1000 -ca 1350. İçinde *Orientalisms of Avicenna's Philosophy* (ss. 81-97). Routledge.
- İbn Sînâ. (2005). *İşaretler ve Tembiller (el-İşârât ve't-Tenbîhât)* (A. Durusoy, M. Macit, & E. Demirli, Çev.). Litera Yayıncılık.

- İhsanoğlu, E. (Ed.). (2014). *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi: C. I.* IRCICA.
- İzgi, C. (1997). *Osmanlı Medreselerinde İlim: C. I.* İz Yayıncılık.
- Kaya, M. (1991). XVIII. Yüzyılda Grekçeden Yapılan Tercümelere ve Es'ad Efendi'nin Fizika Tercümesi Üzerine Bazı Tespitler. *Felsefe Arki-vi*, 28, 183-192.
- Küçük, B. H. (2013). Natural Philosophy and Politics in the Eighteenth Century: Esad of Ioannina and Greek Aristotelianism at the Ottoman Court. *Osmanlı Araştırmaları*, XLI, 125-158.
- Lohr, C. H. (1974). Renaissance Latin Aristotle Commentaries: Authors A-B. *Renaissance Quarterly*, 21, 228-289.
- Lohr, C. H. (1975). Renaissance Latin Aristotle Commentaries: Authors C. *Renaissance Quarterly*, 28(4), 689-741.
- Macit, M. (2011). Tercüme Hareketleri. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi: C. XL* (ss. 298-504). TDV Yayınları.
- Râşid Mehmed Efendi, & Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi. (2013). *Tarih-i Râşid ve Zeyli: C. III* (A. Özcan, U. Yunus, B. Çakır, & A. Z. İzgöer, Ed.). Klasik Yayınları.
- Sarıkavak, K. (1997). XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Düşünürü: Yanyalı Esad Efendi. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sarıkavak, K. (2013). Yanyalı Esad Efendi. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi: C. XLIII* (ss. 322-323). TDV Yayınları.
- Şeşen, R. (2002). Osmanlı İlimi, Osmanlılar'ın İlimlere Yaklaşımı. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 37, 329-347.
- Şeşen, R. (2004). Lale Devrinde Yenileşme Hareketleri ve Tercüme Edilen Eserler. *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 28/II, 47-57.
- Teymour, M. (2023). Al-Yānyawī's Prologue to the Translation of the Most Luminous Commentary on Logic: A Short Philosophical Manifesto. *Mélanges*, LXIX, 331-362.
- Yanyavî, E. (t.y.-a). *Et-Ta'lîmü's-Sâlis* (Ragıp Paşa, 824). Süleymaniye Kütüphanesi.
- Yanyavî, E. (t.y.-b). *Et-Ta'lîmü's-Sâlis* (Arapça Yazmalar, 534). İstanbul Üniversitesi.
- Yanyavî, E. (t.y.-c). *Et-Ta'lîmü's-Sâlis* (H. Beşir Ağa, 414). Süleymaniye Kütüphanesi.

Yanyavî, E. (t.y.-d). *Tercemetü's-Şerhi'l-enver* (Ayasofya, 2568). Süleymaniye Kütüphanesi.

Öz: Osmanlı düşünce tarihinin gerek İslam düşüncesiyle olan organik sürekliliği gerekse de Batı dünyasında ortaya çıkan “yeni” düşünce akımlarıyla ilişkisi henüz sağlam bir zeminde ele alınıp incelenememiştir. Özellikle Batıda meydana gelen gelişmelerle Osmanlı âliminin kurduğu ya da kuramadığı irtibat çeşitli ön yargılı ve yüzeysel değerlendirmelerle ele alınmaktadır. Bu hususun anlamlı bir zeminde tartışılmasına katkı sağlayacak kritik noktalardan biri de Lale Devrinde kurulan tercüme heyetinin bir üyesi olarak Yanyalı Esad Efendi'nin Ioannis Kuttinius'un Aristoteles'in *Fizikâ*'sını kısmen şerh ve kısmen de özetlediği eserini *et-Ta'limü's-şâli* adıyla Arapçaya tercüme ve şerh etmesidir. Bu çalışmada, Batıda yeni fizik anlayışının yaygınlaşmaya başladığı düşünülen bir dönemde çevirmek için neden Aristoteles fiziğine dair bu eserin seçildiği, çevirinin salt bir aktarımdan öte yeni bir yorum içerip içermediği gibi hususlar çerçevesinde, eserin İbn Rüşdü yorumları öne çıkaran bazı tespitler paylaşılacaktır. Modern literatürdeki bazı okumaların eleştirisini de içeren bu tespitler, büyük oranda eserin mukaddimesi üzerinden yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Osmanlı düşüncesi, Yanyalı Esad Efendi, Ioannis Kuttinius, Aristoteles.

